

HENRI DE MONTETY

Két magyar–francia találkozás

Hubay Miklós és Marc Chagall;

Bajomi Lázár Endre és Jean-Marie Gustave Le Clézio

HENRI DE MONTETY (1967) Beaune – Franciaország

A hatvanas évek elején Hubay Miklós¹ a francia Riviérán járt. Marc Chagall-lal való Saint-Paul-de-Vence-i találkozását (1960) egy 1970-ben publikált rövid emlékezésben² írta le. Közel húsz évvel később, 1979-ben Bajomi Lázár Endre³ „véletlenül összefutott” J. M. G. Le Clézioval Nizzában. Találkozásukról egy 1984-ben megjelent kötetében⁴ számolt be kedélyesen.

Először e találkozások francia kulturális kontextusát ismertetem, majd a két magyar író beszámolóinak legfigyelemreméltóbb elemeit vizsgálom meg. Végül levonok bizonyos tanulságokat, nemcsak a francia–magyar kulturális kapcsolatok jellegét illetően, hanem a Kelet és a Nyugat szélesebb körű szembeállítására vonatkozólag, pontosabban a maguk módján archaikus és modern világnézetek ütköztetésével kapcsolatban, különös tekintettel a haza és a kitesztottság, valamint a sikeres, avagy beteljesült emberi sors kérdéskörére.

A KONTEXTUS

Franciaországban és némely más területen a második világháború utáni évek (*les Trentes glorieuses*) a gazdasági fellendülés és a kulturális hanyatlás évei voltak. Anélkül, hogy előre feltételeznénk összefüggéseket a két jelenség között, felállíthatunk egy hipotézist, miszerint a kultúra problémája egy szélesebb körű válsággal állt kapcsolatban a Nyugaton, amely főleg önpusztító háborúi miatt a 20. században képtelenné vált igazolni fölényét. A hitelvesztés egyik közvetlen következménye egyébiránt a dekolonizáció volt, amelynek kulturális aspektusát remekül szemléltette egy jelképes eset, Jean-Paul Sartre és Frantz Fanon⁵ ellentmondásos kapcsolata – avagy hogyan képes a túlművelt öreg vámpír egy mesterkéletlen, fiatal, zsenge szelleme élőködni. Napjainkra már a gazdasági fellendülés minőségi és mennyiségi határai egyaránt megmutatkoztak. Ami a kulturális problémákat illeti, folyamatosan súlyosbodnak. A dekolonizáció pedig épp most lépett újabb szakaszba, hol az elnyomó–elnyomott viszony felcserélődésének (vagyis újabb tévedéseknek), hol a multikulturalizmusnak a fázisába: egy szemfényvesztésbe, amely a gyengeséget differenciálatlansággal, már önmagában is kétszeres szélhámoszággal leplezi. Egyrészt más, gyakran archaikus kultúrák állítólagos ünneplése valójában elhomályosítja azt az elvet, miszerint minden kultúra ugyanannyit ér; miszerint a kultúra nem mérvadó szempontja egy nép megítélésének. Másrészt úgy tesznek, mintha nem tudnák, hogy valaha a modern (nyugati) kultúráknak is volt archaikus korszakuk. Vagyis a modern ember menekül önmaga elől, míg az archaikus ember túl későn érkezik nemzetközi porondra ahhoz, hogy egy valódi kulturális húzóerő megérdemelt gyümölcsét élvezze. Csak a kultúra pótlékai maradnak, amiket végső soron pénzügyi megfontolások szorítanak háttérbe (ahogyan azt megfigyelhetjük az, úgymond, kortárs művészet piacán vagy a kiadók működésén). Úgy vélem, ennek fényében kell értelmeznünk Hubay Miklós és Bajomi Lázár Endre elbeszéléseit Franciaországban tett látogatásukról. Keserédes beszámolók, amelyek felfedik a szereplőiket – irodalmárokat, művészeket – élénken foglalkoztató gondokat. Alábbiakban főként az archaizmus és a modernség viszonyát vizsgálom, azután pedig a száműzöttség megtapasztalását.

A szöveg a magyar verziója a Tüskés Anna és Benedicte Williams által rendezett *Les relations littéraires entre la France et la Hongrie au XXe siècle* című konferenciának, melyet 2018. december 5–7. között tartottak Budapesten az MTA Irodalomtudományi Intézet, a Francia Intézet és az ELTE Egyetemközi Francia Központ közös szervezésében.

HUBAY MIKLÓS ÉS MARC CHAGALL

Mikor meglátta Chagallt, Hubay első benyomása az volt: „Milyen szép ember!” Egyben észrevette az érzékenységet is a festő arcán. „Kék szemében a hűvös és futófelhő-járta áprilisi ég.” Hogy védekezzen saját nyugtalansága ellen, szokása volt távolságot tartani látogatóival. Ahogyan azt életrajzírója is hangsúlyozza: „az idő során megtanulta olyan jól játszani Chagall szerepét, hogy lehetetlené vált megkülönböztetni, mikor játszik, és mikor nem”.⁶ Ám Hubay kísérője Vityebszkben született. Mikor elárulta, hogy ugyanabból a városból származik, mint Chagall, Hubay beszámolója szerint a festő arcán látszott, hogy „megtörtént, amitől [Hubay] félt. Most törtek be a klauzúrájába.” Onnantól kezdve Chagall zavarában közvetlen önvallomásokkal tűzdelté kedélyes beszédét, folyamatosan változtatva a két hangnemet; lévén személyiségének e két oldalát a sikerszeretet, a sikerfüggőség, mondhatni, összekötötte.

A beszélgetés két aspektusa érdekel minket különösebben. Egyrészt Franciaország és Vityebszk összehasonlítása, másrészt Chagall viszonyulása más festőkhöz. Vityebszk témája tulajdonképpen rálátást ad mindenre, ami eredeti, autentikus és bizonyos értelemben elérhetetlen. Mikor látogatói megkérdezték, akarja-e viszontlátni Vityebszket, Chagall nem válaszolt. Egyébként közel tíz évvel később, 1971-ben, a Szovjetúnióban tett egyetlen utazása során nyíltan elutasította a vityebszki látogatást. „Nyolcvanhat évesen az embernek vannak olyan emlékei, amiket nem szabad felhánytorogatni. Lám, hatvan éve már, hogy nem jártam Vityebszkben. Amit ma látnék ott, számomra érthetetlen lenne. Ráadásul a festészetemet formáló életszerű elemek egyikéről bebizonyosodna, hogy nem létezik. Túl fájdalmas lenne, belebetegednék.”⁷ Chagall nemcsak attól tartott, hogy Vityebszk megváltozhatott, hanem attól is, hogy rájön, egész művészete ábrándokon nyugszik. Mégis, ez jelzi minden nagy festő kiváltságát és átkát: látni, amit mások nem látnak (és ezt fáradtságosan meglátatni). Chagall talán nemcsak Vityebszk változásától félt, hanem attól is, hogy többé ő sem lenne olyan, mint volt, hogy elvesztené azt az erőt, amely által saját maga előtt is láthatóvá teszi képzeletében rejlő vízióit. Hogyan is nyerné vissza önazonosságát? Éppen a szenvedés okainak és körülményeinek feltárásával, amely az egyedüli és kizárólagos örömforrás a művész számára. Pedig a szenvedés egyetemes, mindenhol jelentkezik, bárhol is járunk. Legalábbis némely kivételes helyen. 1951-ben Chagall Izraelbe ment. Régi ismerősöket látott viszont. És New York-i barátainak, akik hozzá hasonlóan orosz zsidók voltak, a következőt írta: „Itt vityebszki könnyekkel sírnak, szüleim könnyeivel, és Bella könnyeivel is.”⁸ Bella volt Chagall első felesége, a múzsája. Akár egy ikon, ő volt a festő kicsi, hordozható (zsidó) Oroszországa. 1944-ben halt meg, nem sokkal az Egyesült Államokba való emigrálásuk után.

A száműzöttség élménye állandó, érezhető, sőt érzéki Chagall művészetében. Hubay helyesen figyelte meg, mekkora jelentőséget tulajdonított az „ott” kifejezésnek. Mindenkinek megvan a maga „ottja”, amelyhez midennél jobban ragaszkodik. Chagallnak ez Vityebszk volt. Azonban végső soron minden „ott” egylényegű. És Hubay lassan rájött erre, miközben a szóban forgó bekezdést írta. Mikor Chagall megkérdezte tőle, hogyan mondják magyarul azt, hogy „là-bas”, Hubay először egyszerűen „ottnak” fordította. Majd hosszasan kitért arra, mit idéz fel benne a francia kifejezés, „là-bas”, és a francia hangzás mélységeiről beszélt. „Olyan gazdagon, olyan semmi másvalé össze nem téveszthetően, mint az otthoni harangszó, és olyan egyenes irányúan vágthat, mint a hazatérő vándormadár röpte – pedig semmi egyéb, mint egy közönséges távolra mutató szócska, de talán ez teszi szívszorogatóvá, hogy voltaképpen azt jelenti: *ott lent* – *là-bas*.” Hubay levonja az egyetlen lehetséges következtetést: szívszorogató, „mert voltaképpen azt jelenti: *ott lent*.”⁹ De úgy tűnik, a drámaíró nem vette észre, hogy az „ott lent”, amely szinte moll dallamot, egy domb lejtését, egy belső hajlamot idéz, szó szerint is megegyezik francia megfelelőjével: „là-bas”. A száműzöttség ellenére magunkban mindig visszatérünk a helyre, ahonnan származunk, mert olyan hajlam, lejtmenet vezet oda minket, amelyen képtelenek vagyunk visszakapaszkodni. A művészek, akárcsak Sziszüphosz, egész életükben le és föl járnak ezen a lejtőn, másokénál nehezebb súllyal a vállukon. Egy hazába való begyökereződés erős igényének és az emberiséggel való sorsközösség terhének művészi összeegyeztetése kényes téma, amelyre Hubay Bernini kapcsán burkoltan rátért, mikor Chagall-lal szót váltott. Az olasz művésszel kapcsolatban Hubay azt hangsúlyozta, hogy hiába hozta el Franciaországba a barokkot, „a franciák racionalizmusa ellenállt neki. [...] A megtermékenyítés nem ment.”¹⁰ Chagallt illetően viszont Hubay a következőképp foly-

tatja: „De önnek sikerült a francia művészetbe behozni az álmot. Önnek, és az irodalomba Freudnak.” És ezért tartozik Franciaország örök elismeréssel Chagallnak. Egy ország és egy művész között egyes találkozások gyümölcsözőek, mások nem. Mellesleg azok, amelyek termékenyek, nemcsak az adott ország, de az egész emberiség számára jótékonyak, mivel a művészi alkotás mindenki közös tulajdona.

Chagall mindezzel tisztában volt. Ugyanakkor egy más nézőpontból hozzáteszi: „Most persze előttem az egész világ. Franciaország, Izrael, Japán...” Ekkor értjük meg, hogy az ő világában a sikernek két elválaszthatatlan síkja van: az egyik a művészléthez kötődik, a másik a száműzöttséghez. Ahogy életrajzában is áll: „E vándorló zsidót két dolog foglalkoztatta, az anyagi biztonsága és a művészettörténetben betöltött helye.”¹¹ Emellett Chagall általános érvényűnek tekintette saját esetét: szerinte minden igazi művész megérdemli és meg is kapja méltó elismerését. Ilyen módon azt is állítja, megkockáztatva a művészettörténet megkurtítását, hogy Van Gogh volt az a kivétel, amely erősíti a szabályt. És amikor látogatóinak egyike alkalmasnak hitte a pillanatot, hogy megkérje, szóljon pár jó szót egy festő barátja érdekében, Chagall felkiáltott: „Tehetséges művészről beszél? De hiszen ha tehetséges, akkor kitör. [...] Azt üzenem a barátjának, hogy ebben a gyönyörű Franciaországban mindenki elnyeri a méltó elismerést.” Hubay Miklós megjegyzi, hogy mialatt kiejtette e szavakat, Chagall arca egyre zárkózottabbá vált.

Nem sokkal később Czóbel Béláról kezdtek beszélni. Chagallnak, aki a háború előttről ismerte, először kutatnia kellett az emlékezetében, de végül visszaemlékezett rá. „Zobe-el egy igaz, nagy, nagyszerű festő!” És ekkor, akár egy álomban, minden összemosódik elméjében. A siker a maga két útjával, és még az ország is, az „ott lent”... Megkérdezi: „És mondja, megbecsülik őt otthon?” Hubay egy elmés húzással azt válaszolja, hogy Czóbelt nemcsak megbecsülik, de egy kis festői faluban (Szentendrén) él, hasonlóban, mint Saint-Paul-de-Vence. Ekkor Chagall megnyugszik. Egy pillanattal csönd után a festő hozzáteszi: „Boldog ember.” Festészet, siker, falu. A kör bezárult. De nem Hubay Miklós számára. Mert ő nem szívesen nyugodott bele abba a talán kissé olcsó, elcsépeelt gondolatba, hogy a legvakmerőbb művészi vállalkozásokért háztáji örömök járnak francia módra – a bohém Párizs egyszerű ellentétéként. A drámaíró tragikusabb lelkületű. Később a Chagall-lal való találkozás tulajdonképpen egy másik festőre, Ámos Imrere emlékezteti Hubayt. Ámos 1937. október 4-én Párizsban, szintén festő feleségével, Margittal együtt találkozott Chagall-lal. A félórás találkozás során Chagall, akit őszintén megérintett Ámos művészete, azt mondta neki: „*Sie müssen in Paris leben und arbeiten.*” Hubay szerint Chagall jóval többet kapott az ismeretlen magyar festő bátorításáért cserébe, mint a legnagyobb sikereiért vagy a legjobb eladásaiért. Ugyanis Ámos Imre, aki zsidó volt, 1944-ben, deportálása előtt megírta naplója utolsó sorait. A következőket:

„Hol lehet most Chagall, gyönyörű műtermében, lakásában vajon ki rugdalja most a maha-góniajót, és hol lehetnek a szabad lelkű, minden gátló körülménytől irtózó művészek?” A kétségbeesés ezen pillanatában Ámos Imre még jobban féltette Chagallt, mint saját magát. Nem sokkal később, nem tudni pontosan, mikor, meghalt. „*Hol lehet most Chagall...?*” – Hubay Miklós ezt a címet adta könyve azon részének, amelyet a Francia Riviérán szerzett emlékeinek szentelt. Ezáltal a siker egy harmadik síkját is felfedezi. Egy embert követelő síkot, az altruizmusét. Altruizmus Chagall-lal szemben, egyben azon gondolat mentén, hogy a jövőt érdemes megélni, méghozzá a művészetten keresztül.

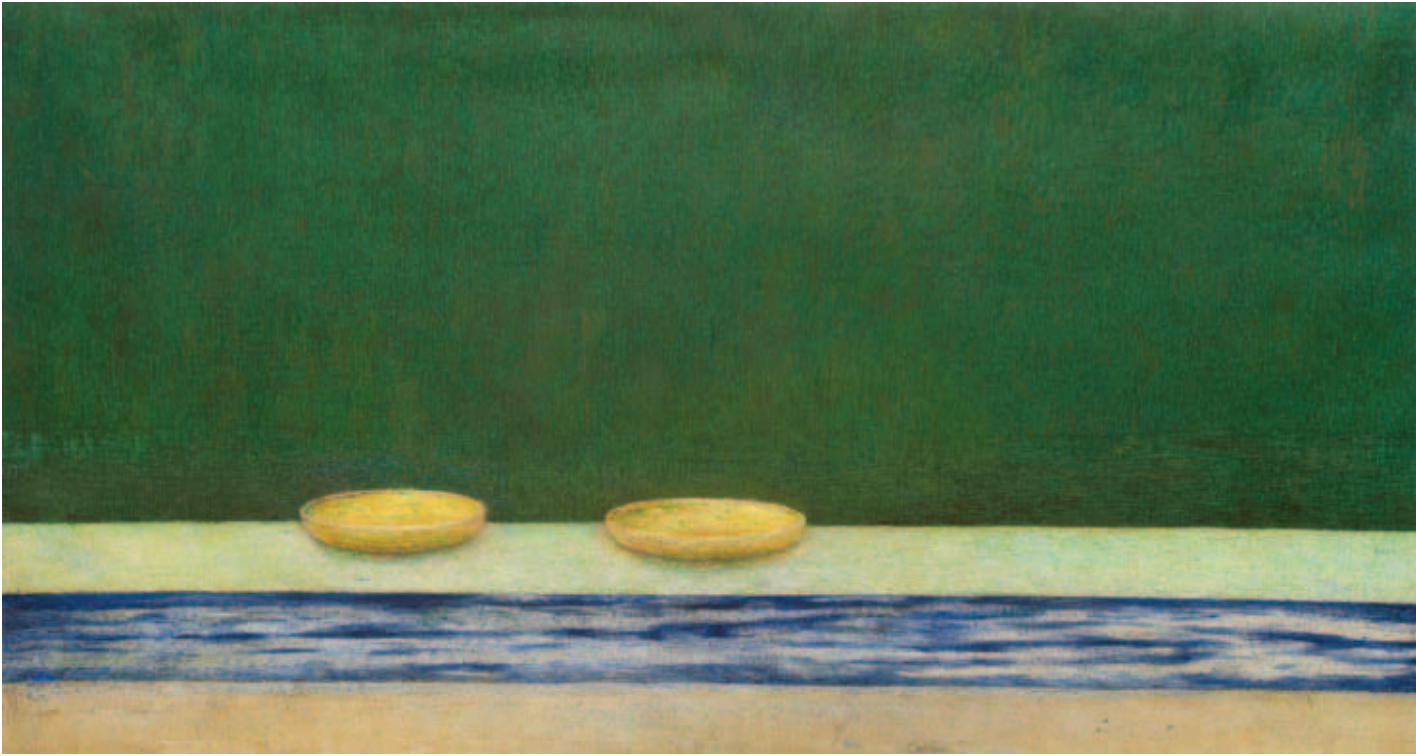
BAJOMI LÁZÁR ENDRE ÉS JEAN-MARIE GUSTAVE LE CLÉZIO

Húsz évvel később, amikor Bajomi Lázár Endre találkozott Le Clézioval Nizzában, a siker altruizmusához köthető formája, úgy tűnik, nagyon is jelen volt, továbbra is többé-kevésbé a másik két megszokottabb komponensével, vagyis a dicsőséggel és az anyagiakkal társulva. Bajomi sokat várt Le Cléziótól, bár sejtelve sem volt arról, hogy pontosan mit is. Amit kapott, ennek megfelelően egy rejtély volt.

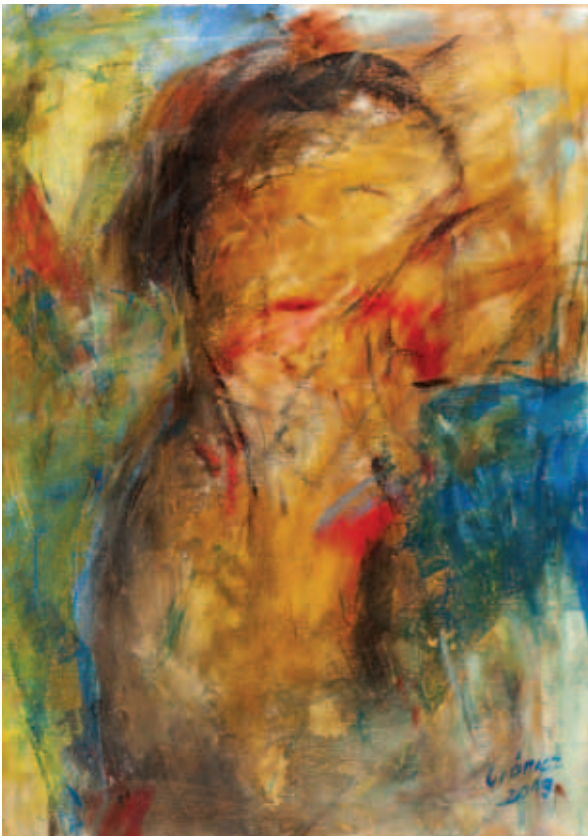
Ki kell emelnünk, hogy Bajomi ekkor hatvanöt éves volt, az akkori magyar átlagéletkorhoz mérten öregembernek számított. Le Clézio harminckilenc éves volt, nyugati mércével egész fiatal. Bajomi mellesleg „az irodalom fiatal titánjaként” jelöli meg.

A találkozás a kikötőhöz közel történt. „A Két Emánuel rakpartra érek, a sarkon magas, rózsás arcú, kék szemű, kék farmeres ifjút pillantok meg. Nagyon elüt a körös-körül sürgő-forgó »vén,

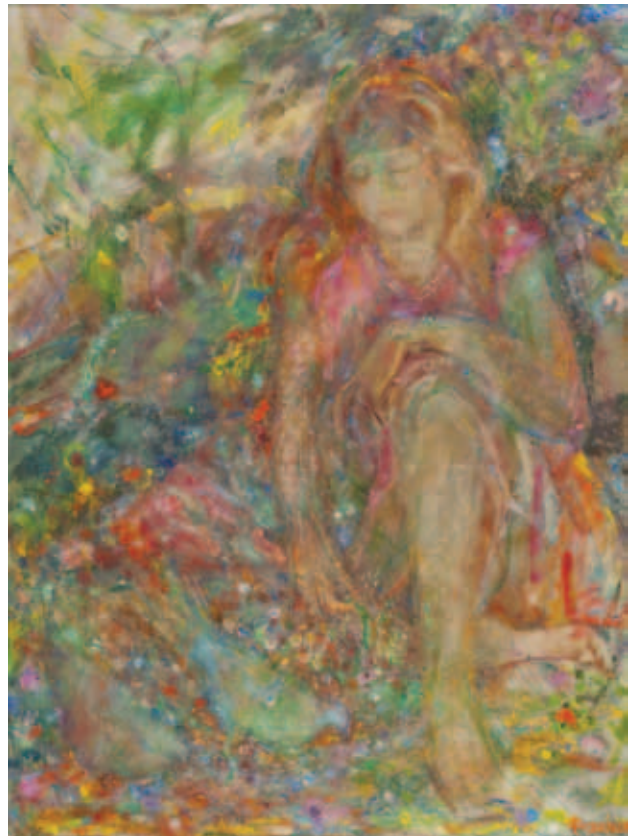

BIKÁCSI DANIELLA, Kettő – Másfajta figyelem, 2019

GRÁNICZ TAMÁS, Cím nélkül, 2019

FAZEKAS MAGDOLNA, Flóra, 2019

AKNAY JÁNOS, Emlék, 2019

csacska népű tájtól« (hogy megint Adyt idézzem), a félolasz olajbarna nizzaiaktól, nemhiába angol a papája.¹² Semmi kétség [...]. Ő az!”

Kertelés nélkül kijelenthetjük, hogy Bajomi ámulatból ámulatba esett. Először Le Clézio nem mutatott érdeklődést semmi iránt, amit mondott neki. Például az a tény sem keltette fel figyelmét, hogy *Terra amata* című könyvét színpadra vitték Budapesten.¹³ Arra sem figyelt fel, hogy kedvelt íróját, Lautréamont-t végre lefordították magyarra.¹⁴ (Ennek kapcsán Bajomi kissé sértve érezte magát, mivel ő írta a magyar fordítás utószavát...)

Ellenben Le Clézio furcsa aggodalmáról és megszállottságról tett tanúbizonyságot. Amint beszélgetni kezdtek, megkérdezte Bajomit, nem tagja-e egy titkos társaságnak. (Néhány évvel később valóban publikált két könyvet a mauritiusi aranykutatókról, akiknek körében a szabadkőműves szimbólumrendszer később is fennmaradt. Ami Bajomit illeti, rájött, hogy a titkos társaságokkal foglalkozó könyvének publikálása szerepelt az önéletrajzában, amelyet néhány nappal előbb elküldött Le Cléziónak.)

A francia író egyébként is furcsán viselkedett. Azt állította, nem ismeri a nizzai városközpont kellős közepén lévő hotelt, ahol Bajomi megszállt, sőt, azt sem tudja, hol a Victor Hugo körút. Pedig Bajominak később tudomására jutott, hogy szabad idejében éppenséggel szokása volt gyalog kóborolni a városban. „Igaz, se lát, se hall, csak bámul a levegőbe, s mormolja a szövegét...”¹⁵

Bajomi rendkívülinek találta ezt a találkozást. Mellesleg ez utóbbi nem tartott tovább tíz percnél, ugyanis Le Cléziót szorította az idő: másnap Mexikóba kellett utaznia. Mégis, ugyanazon az estén, még inkább alátámasztva kiszámíthatatlan természetét, az író felesége társaságában elment Bajomi hotelébe, ahol két dedikált könyvet hagyott az irodalmár számára, aki ott sem volt. „André Lazarnak, véletlen találkozásunk emlékére.”

Egy évvel később Bajomi hiába kérte Le Cléziótól legutóbbi könyvének olvasópéldányát. Néhány hónappal később viszont kapott egy levelet Mexikóból. „Kedves Uram! Véletlen kapcsolatunk, amelyben a hivatalos irodalom, a *Maldoror énekei*... és a titkos társaságok vegyültek, emlékezetemben maradt, és megvallom, reméltem, hogy találkozom önnel olykor a calle Jesus Teran és a Paseo de la Reforma sarkán, pontosan ott, ahol a Loteria Nacional épületóriása emelkedik. Hát akkor tán... Nizzában? vagy Budapesten? Az ön baráti Le Cléziója.”

Az altruizmus, amely hiányozni látszott Chagallnál (legalábbis Hubay szerint), Le Cléziónál bőséggel megvolt. Akkora bőséggel, hogy már-már szeszélyesnek, sőt véletlenszerűnek hat, ahogy a mexikói nemzeti szerencsejáték-iroda előtt egy abszurd (és komikus) találkozásban eléri tetőpontját. Viszont művének sorsa, épp ellenkezőleg, mintha alig érdekelné az író. Úgy látszik, a siker eltérően hatott Chagallra és Le Clézióra. Az örökös száműzetésben élő, nyugtalan festővel ellentétben Le Clézio, a fiatal francia író kissé úgy viselkedik, mint egy minden jóval ellátott, hogy ne mondjam, elkényeztetett gyerek, aki szívesen osztogat véletlenszerű jutalmakat társainak. Bajomi pontosan észrevette ezt, de jóindulatúan betudta a nemtörődomségnek és a hóbortosságnak. Tetszetek neki ezek a jellegzetesen francia jellemvonások. Szerinte ez utóbbiak jelentik bizonyos mértékben Franciaország jövőjének zálogát. „Az én szememben [Le Clézio] a kétezer éves Nizzát a jövő, a sugaras jövő hatványára emeli.”

A MAGYAR–FRANCIA KOMPLEXUM, AZ ŐSI ÉS MODERN KULTÚRA ELLENTÉTÉNEK ALLEGÓRIÁJA

Mi a tanulsága e két rövid magyar–francia történetnek? A hatvanas évek elején Hubay Miklós némi hitetlenkedéssel figyelte a Chagall és Franciaország között létrejött szoros kapcsolatot. Szerinte a festő sokat adott Franciaországnak (az álmod), és cserébe ő is sokat kapott (a sikert). Chagallnak viszont föl kellett áldoznia egy részt önmagából, eredeti énjének egy részét. Márpedig éppen az önazonosságból alakul ki és marad fent az altruizmus: a siker, hogy teljessé váljon, hasznára kell válnia másoknak és annak, aki eléri. Hol lehet most Chagall? – tette fel a kérdést Hubay Miklós. Eltávolodott... Eltávolodott szülőhazájától – az „ott-tól” – és saját magától. Ennek kapcsán felidézhetném Hubay elbeszélésének egy részletét, amely látszólag mellékes, de kifejezi az ellentmondásos gondolatokat, amelyek egy magyarban fölmerülhetnek a kulturális (archaikus) hitelességnek egy régi (modern) civilizációba¹⁶ való átültetésével kapcsolatban. Délben Hubay és kísérői ebédelni mentek

egy vence-i vendéglőbe, „ahol a mestergerendák meg a faragott székek és ablaktáblák már-már egy hazai kocsmá emlékéét idézték – emlékéét? Reményét inkább! Olyan kocsmáé, amelyen *lehetne* nálunk is.” Más szóval Hubay Miklós Franciaországban egy olyan helyre emlékszik, amely Magyarországon már nem létezik. Akár egy ördögi körben: abban a pillanatban, hogy átülteti Franciaországba, a keleti határvidék kocsmája eltűnik. Mégis, mindez szükségszerű. Nemcsak azért, mert a művész sorsa az, hogy Franciaországba menjen alkotni, de azért is, mert különösen Hubay élményében, amely némiképpen allegorikus tündérmeseként jelenik meg előttünk, a kis falu kis vendéglője egy titkot rejt. A falakon a kultúra néhány híres képviselőjének fotója lóg, köztük Gordon Craigé, a híres angol színházrendezőé, akiről Hubay megjegyzi, hogy éppen a nyolcvanas éveiben jár. És a magyar drámaíró, aki melleleg mestereként tekint Gordon Craigre, arra gondol: „Ki tudja? Lehet, hogy ennek a kocsmának a főztje a hosszú élet titka.” A hosszú élet – azaz a művész esetében: a siker – Franciaországban érhető el. Másfelől Gordon Craig magas életkora olyan különleges jelentőséggel bírt Hubay számára, hogy lemondott a rögtönzött találkozásról, amikor autóval elhaladt világa előtt. „Szinte hihetetlen, hogy a modern színháznak ez az egyik legelső úttörője itt éldegéljen ebben a kis házban [...] Nem érette jöttem ide. Eszem ágában sincs, hogy megzavarjam nyugalmát.” Időről időre felbukkan egy Provence-ba ültetett magyar kocsmá: Gordon Craig, akinek csendes napjai szinte névtelenségben telnek, de ismeri a hosszú élet titkát, Chagall, aki elfeledi önmagát... Más szóval a lét folytonosságának más és más, de lényegükkel gyenge, bomladozó kapcsolatban levő megjelenései. Vagyis eredetüktől eltávolodott, elmeszesedett formák. Avagy a forma és a tartalom modern kori elválasztásának megtestesült drámái.

Nyilvánvalóan a forma szabadságának is megvannak a maga előnyei. Példának okáért az illem-szabályoktól feszélyezett Bajomival szemben Le Cléziót olyan könnyedség jellemezte, amely fiatalabb kora ellenére fölényt biztosított számára. A *kultúrával* vagy a *civilizációval* való kapcsolatában, mondhatni, egy lépéssel előrébb jár, mert a technika (vagy a jólét) megkönnyíti feladatát. A civilizációt éppen a könnyebbség, a kényelem jellemzi. (Például Le Clézio farmerban sétált, míg Bajomit inkább feszélyezettebbnek képzelnék el öltönyével, nyakkendőjével, esetleg kalapjával...) Egyszóval ami Le Clézióban a fölény benyomását keltette, az a gátlások hiánya, a kiszámíthatatlanság. Sohasem azt tette, amire Bajomi számított volna. És azt a bizonyos csapongást a témák között Bajomi felfoghatta egy lángelme sajátosságaként is.¹⁷

Mindezek után ami Le Cléziót illeti, mindig is érezte, hogy a francia távlatok nem elégitik ki. Bajomi látogatása idején Mexikóba ment a prekolombiánus kultúrák tanulmányozása céljából (nem sokkal azelőtt, 1977-ben védte meg a mexikói Michoacán államról írt diplomamunkáját). Másrészt mivel maga is mauritiusi származású volt, az Indiai-óceán tájairól is írt. Talán gyökereihez, a kultúra autentikus jellegéhez igyekezett visszatérni. Végső soron az archaikus kultúrák utáni érdeklődésében és a kultúrát illető általános meglátásaiban arra az álláspontra jutott, hogy a költészet kifinomultsága háttérbe szorul az árnyalatlan ideológiákkal szemben (a divatos társadalmi kérdésekben való állásfoglalásaira gondolok). Nem biztos, hogy egy mai Bajomi a 2010-es években hagyná magát elbűvölni Le Clézio kiszámíthatatlanságától. Ebben a tekintetben a „mai” Le Clézio egy egyre inkább megkerülhetetlen folyamatra hívja fel a figyelmünket. Franciaország már azt sem tudja, hova kapjon. Megrémül a modern jövő tényleges nyitottságától, ugyanakkor nem vesz tudomást, vagy nem akar tudomást venni a menedékről, amelyet saját múltja nyújt. Dermedten áll egy zsákutcában. Egy szó szerint tragikus zsákutcában, nemcsak mert gyanúval fogad minden új lehetőséget, hanem azért is, mert megkérdőjelezi identitásának gyökereit. Ez a 20. század második felének tragédiája, amelyről a modernség válsága és annak következménye, a dekolonizáció kapcsán, azaz Franciaország archaikus kultúráktól és a saját (elfelejtett) archaikus gyökereitől való elidegenedésével kapcsolatban beszéltem.

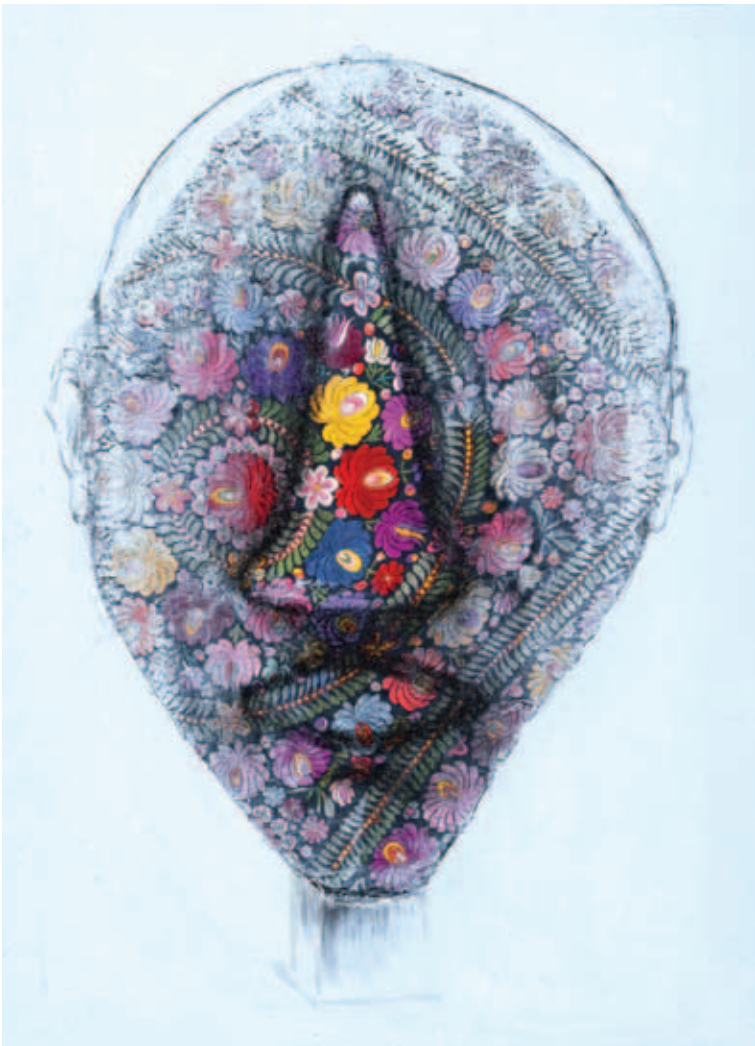
KONKLÚZIÓ – A FRANCIA KULTÚRA TÖRÉKENY SIKERE

Mikor szembesültek a francia modernség kulturális jelenségével, a törékennyé vált kevéséggel, Hubay Miklós és Bajomi Lázár Endre máshogy reagáltak. Az emberi reakció korszak és temperamentum kérdése. Az iróniával árnyalt magyaros melankóliára hajló Hubay a valós élet viszontagságaira gondolt, amelyek az áldozatul esett művészen, Ámos Imrében testesültek meg. Bajomi pedig,

SZABÓ TAMÁS, Metamorfózis, 2019

FERENCZY ZSOLT, Trófea, 2019

SZURCSIK JÓZSEF, Títok völgye, 2019

SZABÓ ÁBEL, Piros kocsi, 2019

aki talán érzékenyebb volt a szertelenségre és az önteltségre (nem kevésbé magyaros vonások, mint az irónia és a melankólia), irodalmi kérdések és jókedélyű elvonatkoztatások felé fordult. Mindenesetre a két férfi ugyanabba a rejtélybe ütközött. A franciák sikerének rejtélyébe. Chagall múltba (amelyet Vityebszk jelképez) kapaszkodó sikerébe. Le Clézio jövőre (amit Nizzának tulajdonítanak) akaszzkodó sikerébe. Chagall bőségesen ivott a múlt forrásából, de a jövőbe is tekintett, reménnyel és gyanakvással egyszerre. Hubay figyelmeztet minket: bár a törekenység részben jótékony, mert lehetővé teszi a kultúrák érintkezését, és idővel termékeny kapcsolatba állítja őket, az is előfordulhat, hogy a törekenységből adódóan Chagall végül elveszíti magabiztosságát és őszinteségét, emberségét, mígnem végzetesen beledermed a lehetségesen bekövetkező merev formaiságba – éppúgy, mint a francia kultúra.

Le Clézio, aki a maga részéről teljes lényével a jövőre tekint, némileg mesterkéltén szemléli a múltat. A modern emberről alkotott víziója homályos; talán épp ezért hitte szükségesnek, ugyanezen az alapon, hogy később az Európán kívüli archaizmus tulajdonképpen következetes magasztalására térjen át. Bajomi figyelmeztetése mellesleg épp ugyanilyen homályos, mert nem sikerül felhagynia a francia kultúra iránti feltétlen, vagyis hajszálon függő rajongással. Hubay pedig a képzeletében formált bűvös kocsmába vezeti vissza a maga csodálatát. Akárhogy is nézzük, a két magyar megfigyelő felhívja a figyelmünket arra, hogy a művészet ellenáll ugyan az időnek, de nem mentesít attól, hogy szembenézzünk múltunk és jövőnk képével. Egy kultúra számára az idő túlélése nagy vállalkozás. A magyar–francia kapcsolatok francia kultúrára tett hatását Eckhardt Sándor valaha az Alpok túoldaláról érkező friss szellőként írta le. Egy ilyen hosszú és veszélyes út megtételéhez kétségtelenül előnyösebb, ha a francia kultúra könnyed; lehet törekeny is, de tartalmatlan semmiképp. Mert ugyebár az emberiség jövője forog kockán, ha Franciaországról van szó (és vice versa).

Fordította Matuz Bence

JEGYZETEK

¹ Hubay Miklós (1918–2011) drámaíró. A firenzei egyetemen is oktatott magyar irodalmat (1974–1988). Emellett 1981-től 1986-ig a Magyar Írószövetség elnöke volt.

² HUBAY Miklós, „Hol lehet most Chagall...?” (1963. november) = *Úton és ltthon. Naplók, találkozások*, Gondolat, Budapest, 1970.

³ Bajomi Lázár Endre (1914–1987) irodalomtörténész, műfordító, 1934 és 1950 között Franciaországban élt.

⁴ BAJOMI LÁZÁR Endre, *Azúrország*, Szépirodalmi, Budapest, 1984. A tanulmányban olvasható, jegyzet nélküli Hubay- és Bajomi-idézetek e kötetből, illetve a 2. jegyzetben szereplő írásból származnak.

⁵ Lásd Jean-Paul Sartre híres előszavát Frantz Fanon *A föld rabjai* (1961) című könyvében.

⁶ Jackie WULLSCHLÄGER, *Chagall*, Gallimard, 2012, 458.

⁷ Alexandre KAMENSKI, *Chagall: période russe et soviétique 1917–1922 = Uo.*, 506.

⁸ Levél Joseph és Adele Opatoshunak (New York), *u. o.*, 457.

⁹ Bár Hubay először szokás szerint a „là-bas”-t „ott”-ra fordította, később fölmerül benne, hogy az „ott lent” szóösszetételre bővítsa a kifejezést, ami szóról szóra megfelel a francia szintagmának: „là”-„bas”. A magyar nyelv rendkívül érzékeny a térbeli elhelyezkedésre, illetve mozgásokra, és könnyedén kiterjeszti ez utóbbiakat a lelkiállapotra.

¹⁰ Ellenérvként fölhozhatnánk Hubay elméletével szemben egy ellentétes vélekedést, miszerint nem a racionalizmus, hanem a francia szeszélyesség állt az olasz barokk útjába. Ez azonban nem tartozik a jelen tanulmány kérdéskörei közé.

¹¹ WULLSCHLÄGER, *i. m.*, 498.

¹² Le Clézio apja valóban brit nemzetiségű, Mauritius 19. századbeli anektálása révén, ahová ősei a 18. században vándoroltak ki. Le Clézio borszínére és világos szemére breton eredetű családja ad magyarázatot.

¹³ *Terra amata* a H.U.R.K.A. fiatal színésztársulatának előadásában, az Ikarusz művelődési ház színházában. Színház, 1980/2.

¹⁴ LAUTRÉAMONT, *Maldoror énekei*, Európa, Budapest, 1988.

¹⁵ Ezeket az információkat Le Clézio városi sétákkal kapcsolatos szokásáról egy történelmi kutatás keretében Nizzában meglátogatott ismerős fia szolgáltatta Bajominak.

¹⁶ Oswald Spengler, *A nyugat alkonya* (1918–1922) szerzőjének terminológiája: egy „kultúra” akkor kezd el hanyatlani, amikor „civilizációvá” válik...

¹⁷ A nagy francia tragédiászínészek zseniálisak, de Franciaország maga nem tragikus: természetének nem része a tragikum, mint például Magyarországon esetében. Végeredményben a francia tragédiászínészeket inkább a stílusuk tisztasága miatt értékelik, mint az emberi sorsról megfogalmazott szívzaggató megjegyzéseik miatt.